

Тарабрін Олексій Євгенович
доктор сільськогосподарських
наук, професор,
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ АГРАРНОГО СЕКТОРА В УКРАЇНІ

У статті аналізуються особливості державної підтримки аграрного сектора в Україні, відносини у сільському господарстві, еволюція власності на землю.

В статье анализируются особенности государственной поддержки аграрного сектора Украины, отношений в сельском хозяйстве, эволюция земельной собственности.

The peculiarities of the government support of agrarian department in Ukraine, attitude of agriculture, evolution of ownership of land are analyzed in the article.

Сільське господарство — одна з пріоритетних галузей народного господарства, в якій процеси виробництва, розподілу, обміну та споживання мають свої особливості, де діють нові економічні закони, а дія притаманних всьому суспільному способу виробництва законів набуває специфічних форм. ці особливості значною мірою залежать від природних факторів. Для забезпечення життя більшості населення планети сільське господарство залишається найважливішою галуззю народного господарства. Так, наприкінці ХХ ст. з 6 млрд. населення земної кулі у слаборозвинутих країнах світу голодує близько 1 млрд. чол. Проблема нормального забезпечення продуктами харчування гостро стоїть для сотень мільйонів населення в різних куточках нашої планети, в т.ч. в Україні. Сільське господарство є також важливою сировинною базою для харчової та легкої промисловості. Крім того, у цій галузі відбувається безпосередня взаємодія людини з природою, від якої значною мірою залежить здоров'я людини, її психологічний, нервовий, емоційний стан тощо.

Мета теми — з'ясувати особливості сільськогосподарського виробництва, сутність рентах відносин та основні шляхи радикальних перетворень власності у сільському господарстві України, провести аналіз відносин

власності та АПК і визначити ефективність та особливості ринкових відносин в аграрному секторі України.

1. Продуктивні сили і відносини у сільському господарстві.

1.1. Сільське господарство і особливості його розвитку.

У сільському господарстві постійно розвиваються продуктивні сили та відносини власності. Найбільш швидкими темпами ці зміни відбулися в останні два століття. Так, у середині XVIII ст. у сільському господарстві було зайнято близько 80% сукупної робочої сили на планеті. Наприкінці XIX — на початку XX ст. у розвинутих країнах світу в цій галузі було зайнято близько 40% населення, а у промисловості приблизно 35%. У середині 90-х рр. XX ст. у сільському господарстві у передових країнах світу трудилося приблизно 5% працездатного населення, а в США — лише 2,5%. В Україні цей показник становить 17% населення.

Різке скорочення чисельності зайнятих у сільському господарстві у розвинутих країнах зумовлено значним зростанням продуктивності праці у цій галузі, що дає змогу малою кількістю працівників прогодувати основну масу населення. Наприклад, у США один зайнятий у цій сфері забезпечує їжею близько 139 жителів країни, а в Україні лише приблизно 12-13. Тому умовно частка продукції у США в розрахунку на зайнятого на початку 90-х рр. становила близько 30 тис. дол., а в Україні — приблизно 3 тис. дол. У Німеччині цей показник наближався до 19 тис. дол., у Франції — до 21 тис. дол.

Сільському господарству України було завдано величезних збитків під час насильницької колективізації 1929-1932 рр., штучного голодомору, непродуманої аграрної політики в часи панування адміністративно-командної системи. Внаслідок цього найбагатіша чорноземна країна світу, яка, згідно з оцінками спеціалістів, може прогодувати не менше 250 млн. чол., неспроможна поки що забезпечити продовольством власне населення.

Жодна галузь народного господарства не залежить такою мірою від природно-кліматичних умов, як сільське господарство. Це зумовлено насамперед використанням землі як специфічного засобу виробництва, її родючістю, місцерозташуванням. У сільському господарстві виробництво продукції рослинництва і тваринництва пов'язано з дією природних та біологічних законів. Так, строки зростання і визрівання рослин і тварин надзвичайно мало піддаються регулюванню. Частково на ці процеси впливає селекційна робота. Такі особливості вирощування сільськогосподарської продукції зумовлюють і ритм роботи підприємств переробної промисловості, які переводять та переробляють продукцію.

Специфіка сільськогосподарського виробництва вимагає значної мобілізації сил працівників села. Адже посіяти й зібрати врожай без втрат треба у дуже стислі строки. У цій сфері має місце значний розрив між робочим періодом і кінцевим результатом. Внаслідок цього працівники села

повинні бути забезпечені комплексом сільськогосподарської техніки. Щоб вона не простоювала у міжсезонний період, необхідно створювати універсальні машини (наприклад, трактори) з набором кількох десятків пристроїв. Велика залежність сільського господарства від природних умов вимагає створення страхових фондів від посухи, надмірних опадів тощо. Так, в Україні у 1994 р. через несприятливі погодні умови довелося пересівати значну частину сільськогосподарських угідь.

Великий розрив між робочим періодом і кінцевими результатами значно впливає на формування доходів працівників села, оскільки остаточний розмір таких доходів стає відомим лише після реалізації сільськогосподарської продукції.

1.2. Еволюція власності на землю.

Аграрні відносини в багатьох країнах Європи у XIX — XX ст. характеризувалися пануванням великого землеволодіння. Так, у Англії у 70-х рр. XIX ст. 250 землевласникам належало більше половини всієї землі. У Франції в 1815 році 0.6% власників володіли 42.3% землі, а в 1918 році 16% землевласників було 71.2% землі. У Німеччині наприкінці XIX ст. на 13% поміщицьких і фермерських господарств припадало 71.4% сільськогосподарських угідь.

Значного поширення в цей період набуло фермерське господарство. Наприклад, в Англії у другій половині XIX ст. фермери орендуючи землю у лендлордів, наймали близько 1 млн. чол., а напередодні першої світової війни тут налічувалося понад 500 тис. ферм, причому найкрупнішим в них належала третина всіх оброблюваних земель. У Німеччині наприкінці XIX ст. була поширена дольщина, за якої земля бралася під заставу, селяни сплачували лихварям величезні проценти, а значна частина їх перетворилася лише на номінальних власників землі.

У США панівною формою аграрних відносин було фермерське господарство. На початку XX ст. налічувалося 5.8 млн. ферм, що утворилися переважно в результаті купівлі землі у державі і великих землевласників та оренди. З них 35% земель були орендовані, 23% віддані в заставу страховим компаніям, а 42% — приватні. Із загальної кількості фермерських господарств 1 млн. розвивалися як капіталістичні господарства, у них працювало близько 60% сільськогосподарських робітників, які виробляли понад 50% усієї продукції. Середня площа великої ферми у 1910 р. становила 2 тис. га землі, малої — 1.5 га.

В Україні протягом першої половини XIX ст. у сільському господарстві панувала панщинна система. Переважна більшість державних селян у Східній Україні мали наділи від 0,5 десятини на одну рев'язьку душу в Полтавській губернії, до 8,2 десятини — у Херсонській губернії. В Західній Україні мінімальний наділ становив 3,9 десятини, а для забезпечення потреб сім'ї та сплати податків треба було мати не менш 5 десятин землі на одну рев'язьку душу. Тому більшість селян України не могли забезпечити свій

прожитковий мінімум і змушені були шукати додаткових заробітків.

Після скасування кріпацтва у Галичині в 1848 р. у селян залишилося менше землі, ніж було її до реформи. У Східній Україні внаслідок реформи 1861 р. (скасування кріпацтва) у 9 губерніях України селяни отримали 45,7% землі, за поміщиками залишилося 46,6%, церкви та державі належало — 7,7% землі. В цілому 348,1 млн. га земельного фонду надільне землекористування селян в Україні зменшилося на 27,6%, а 9,2% ревізьких душ залишилося без наділів.

За рахунок купівлі й оренди землі приватне селянське землеволодіння з 1861 по 1902 рр. збільшилося в 6,6 рази. До революції 1917 р. кількість викупленої селянами землі становила 915 млн. десятин. Земля перетворилася на товар, ціна якого постійно зростала. Так, у Східній Україні у 60-ті рр. десятина землі коштувала близько 20 крб., а на початку ХХ ст. майже 190 крб. Внаслідок столипінської реформи протягом 1905—1915 рр. 48% селян на Правобережжі закріпили землю в індивідуальну власність, на Лівобережжі — 16,5%, на Півдні — 42%, було утворено 440 тис. хуторів. Протягом 1906—1912 рр. в Сибір, на Далекий Схід виїхало близько 1 млн. осіб з України, але значна частина з них повернулася. У цих районах царської Росії проживало близько 2 млн. українців.

Розвиток аграрних відносин у капіталістичних країнах у ХХ ст. відбувався через створення крупних капіталістичних ферм, колективних господарств, скорочення чисельності фермерських господарств, розширення орендних відносин.

Так, у США кількість фермерських господарств з початку ХХ ст. до середини 90-х рр. скоротилася з 5,8 млн. до близько 2 млн. На одне господарство припадає в середньому 180 га землі. Близько 60% з них ведуть господарство власними силами, без найманої робочої сили. З них 1,3 млн. дрібних фермерських господарств виробляють менше 9% сільськогосподарської продукції. Водночас 300 тис. крупних капіталістичних господарств (13,8%) виробляли в середині 90-х рр. понад 70% сільськогосподарської продукції, наймали близько 80% робочої сили. Кожна з цих капіталістичних ферм володіла в середньому 1400 га землі.

У США налічується близько 5 тис. кооперативів, які переробляють майже 30% фермерської продукції. У Швеції понад 100 тис. фермерських господарств, переважна більшість з яких є членами сільськогосподарських кооперативів.

У країнах Західної Європи розмір фермерських господарств значно менший. Так, у Данії середня ферма має 32 га землі, в Німеччині — 18, у Бельгії — 15, у Франції — 14, в Італії — 6, у Греції — 4 га. Але характерним для цих країн є вироблення основної маси сільськогосподарської продукції крупними капіталістичними фермами. Крім того, існування більшості цих ферм можливе лише тому, що частка різних державних субсидій, які одержує безпосередній фермер, становить у країнах ЄС 50% на сільськогосподарську продукцію, у США — 35%, в Японії — 75%. Без такої допомоги фермерські господарства не змогли б вижити. Так, за підрахунками

німецьких економістів, оптимальний розмір ферми повинен становити 100 га, а для створення таких фермерських господарств необхідно мати капітал від 750 тис. до 1 млн. марок.

Значного поширення в розвинутих країнах світу набула оренда — тимчасове надання землі за плату капіталісту — орендарю або селянину працівникові, який не наймає робочої сили. Наприклад, у Франції орендується більше половини земель, в Англії — близько 40%. У США понад третина сільськогосподарських угідь є власністю держави, передається в оренду терміном на 1—2 роки і за виконання договору продовжується.

Різновид оренди — сімейна оренда” за якої глава сім’ї передає свою ділянку землі в оренду за певну плату одному з членів. У Німеччині та Англії на цей вид оренди припадає 15—20% всієї орендної землі.

Особливістю аграрних відносин у деяких розвинутих країнах світу є об’єднання сімейних ферм у сільськогосподарські корпорації. Наприклад, у США у такі корпорації об’єдналися близько 90% сімейних ферм, а 95% корпорацій включають до 10 ферм.

Еволюційний (поступовий) шлях розвитку аграрних відносин колишнього СРСР перервала насильницька колективізація, результатом якої стало масове створення колгоспів і радгоспів. Селянські господарства були ліквідовані, а найпрацездатніша і найздібніша (а тому й найзаможніша) частина селян потрапила в розряд куркулів (тобто експлуататорів) і була репресована.

При створенні колгоспів і радгоспів відбувалося насильницьке усуспільнення засобів праці, худоби тощо. Не бажаючи вступами у колгоспи, селяни масово різали худобу. Тому кількість коней з 1929 по 1935 рр. скоротилася з 32,6 млн. до 14,9 млн., приблизно у 2 рази зменшилося поголів’я великої рогатої худоби, припинилося зростання валової продукції сільськогосподарства.

У наступні десятиліття більшість колгоспів і радгоспів були збитковими. У них впроваджувався позаекономічний примус до праці, відновлювалися феодальні методи експлуатації, відбувалося волонтариське витіснення різних форм власності, насамперед приватної, штучно фабрикувалися дві форми власності — колективна і державна.

Насправді колективна форма власності в сільському господарстві була квазіколективною, одержавленою, управління нею здійснювалося адміністративно-командними методами, впродовж кількох десятиліть через механізм “ножиць цін” (завищених на продукцію промисловості і занижених на сільськогосподарську) весь додатковий і значна частка необхідного продукту вилучалися з села. Внаслідок такого пограбування селян зростало відчуження сільськогосподарських працівників від землі та інших засобів виробництва, втрачалися стимули до праці тощо. Крім того, проводилася політика прискореного зменшення колгоспів і збільшення кількості радгоспів.

Після розпаду СРСР перед незалежними державами постало питання про шляхи радикальної перебудови аграрних відносин.

2. Аналіз радикальних перетворень у відносинах власності та АПК

2.1 Аграрні реформи в сільському господарстві.

На початку 1991 р. в Україні налічувалося 8,5 тис. колгоспів і 2,7 тис. радгоспів. У них було зосереджено 95% ріллі, вироблялося 75% валової сільськогосподарської продукції. На одне господарство припадало близько 4 тис. га сільськогосподарських угідь.

За час економічної кризи сільське господарство України, як й інших країн колишнього СРСР та Східної Європи, зазнало значних збитків. Так, в Естонії валовий продукт сільського господарства в 1993 р. скоротився на 50% порівняно з 1989 р., у Словаччині — на 74%. В Україні за 1991—1995 рр. обсяги виробництва продукції тваринництва скоротилися на 45%, молока — на 30%, яєць — на 42%, бавовни — більш як у 2 рази. За обсягом виробництва багатьох видів сільськогосподарської продукції наша держава виявилася відкинута майже на 40 років назад.

Головна причина аграрної кризи в Україні — насамперед порушення закону вартості в сільському господарстві. Це означає відсутність паритету цін на сільськогосподарську продукцію і на промислові товари для аграрного виробництва. У багатьох розвинутих країнах світу існує така форма державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію, як паритетні ціни. Наприклад, у США в законодавчому порядку держава встановила таке співвідношення цін на сільськогосподарську продукцію і цін на товари і послуги, які купують фермери, яке існувало у 1910-1914 рр. Але в Україні в 1991-1996 рр. ціни на промислові товари, що їх купує село, зросли у 288 тисяч разів, а на сільськогосподарську продукцію — лише в 60 тисяч разів. Внаслідок цього сільськогосподарські підприємства втратили кілька квдрлн. крб. З 1990 по 1995 рр. витрати на мінеральні добрива зросли у 84 тис., пально-мастильні матеріали — у 55 тис., електроенергія — у 30 тис., запасні частини і ремонтні матеріали — у 25 тисяч разів. Щоб купити, скажімо, зернозбиральний комбайн, колгосп повинен продати нині майже 400 т зерна, а в 1960—1970 рр. — лише 50 т. Крім того, із кожної заробленої гривні держава у формі податків вилучає 87 копійок.

Для інших країн Центральної та Східної Європи (частково й для України) причиною аграрної кризи є також зниження попиту на сільськогосподарську продукцію внаслідок лібералізації цін (тобто права самим підприємствам встановлювати ціни), що призвело до їх надмірного зростання. Аграрна криза зумовлена й енергетичною кризою, нераціональною політикою держави в аграрному секторі, технічною й економічною відсталістю переробної промисловості та ін.

В Україні, крім того, через аварію на Чорнобильській АЕС понад 3,5 млн. га угідь забруднено радіонуклідами. У стані глибокої екологічної кризи, близької до катастрофи, перебуває близько 15% сільськогосподарських угідь. Зокрема, із 33,3 млн. га пашні понад 10 млн. еродовані, близько 17 млн. га

дефляційно небезпечні, понад 10 млн. мають підвищену кислотність. Землі в останні роки все більше виснажуються через зменшення кількості мінеральних та органічних добрив. За 1991—1995 рр. кількість внесених мінеральних добрив на гектар ріллі скоротилася майже в 5 разів, а порівняно з розвинутими країнами світу їх вноситься у 13 разів менше. Все це зумовлює необхідність радикальних аграрних реформ.

Аграрні реформи — це процес трансформації економічних відносин і насамперед відносин власності в сільському господарстві. Оскільки складовими частинами економічних відносин є техніко-економічні відносини та відносини економічної власності, то матеріальна основа аграрної реформи — це насамперед зміни в технологічному способі виробництва: впровадженні нової техніки, культури землеробства, нових форм організації виробництва і праці та ін.

В умовах розгортання НТР радикальні перетворення в технологічному способі виробництва у сільському господарстві можливі на шляху інтенсивного розвитку біотехнології, зокрема генної та клітинної інженерії, яка створює умови для розгортання “біологічної”, “біотехнологічної” революції. Так, за допомогою генної інженерії створюються нові організми з наперед заданими властивостями, змінюються спадкові якості сільськогосподарських рослин і тварин. Наприклад, американська фармацевтична фірма “Соломон голд енд бразерс” за допомогою універсального стимулятора росту тварин і рослин одержує качани кукурудзи вагою 4 кг. Молочне порося, якому дають такий стимулятор, через три місяці важить від 80 до 90 кг.

Щоб не відставати від розвинутих країн світу в цій сфері, Україна повинна значно поживити роботу в галузі селекції та насінництва. На жаль, обсяги цих робіт у нашій державі, наприклад, з цукровими буряками приблизно у 5 разів менші, ніж у будь-якій великій селекційній фірмі Заходу.

Аграрні реформи включають також перетворення економічної та юридичної власності на селі, наслідком чого є зміни соціальної структури. Трансформація економічної власності вимагає насамперед зміни суб'єктів власності. Це передбачає роздержавлення і приватизацію земельної власності, створення реального плюралізму форм власності, в т.ч. відродження приватної власності. Стосовно колгоспно-радгоспної системи аграрна реформа включає паювання землі та основних засобів виробництва, створення агрофірм, добровільних селянських спілок, кооперацію та інші заходи.

В Україні аграрна реформа має на меті усунення державної монополії на землю, формування дбайливого господаря землі, використання державної, колективної та приватної форм власності. Водночас помилковою є орієнтація на переважання приватної власності на землю як основу аграрних перетворень.

Аграрні реформи у сфері економічної власності передбачають реформу ціноутворення, оподаткування, рентних платежів, заробітної плати тощо, тобто усієї сукупності відносин власності у всіх сферах суспільного

відтворення.

Аграрні реформи у сфері юридичної власності означають зміни в землеволодінні, землекористуванні і землерозпорядженні. При проведенні земельної реформи в Україні у цій сфері передбачається: визнання права власності на землю і майно кожного члена колективного сільськогосподарського підприємства; можливість формування з розпайованих підприємств приватної власності на майно; утвердження права розпоряджатися землями, переданими в колективну власність, та надання земельних ділянок членам колективу, що побажали вийти з колективного сільськогосподарського підприємства; спрощення процедури передачі земельних ділянок у колективну власність та постійне користування.

У країнах Центральної та Східної Європи аграрні реформи здійснюються шляхом заснування акціонерних товариств, ваучерних акціонерних товариств, державних акціонерних товариств, створення індивідуальних фермерських господарств (заснованих на праці господаря і членів його сім'ї, а також на найманій праці), кооперативів та ін.

Переважає у процесі таких перетворень колективна форма власності. Так, в Естонії у 1991 р. на основі колгоспів та радгоспів було створено 406 акціонерних компаній (з середньою земельною площею 3030 га, що становило понад 90% загальної площі), 2000 сімейних ферм (з середньою земельною площею 30 га); понад 129 тис. присадибних господарств (0,5 га). У Латвії в 1992 р. існувало 675 акціонерних компаній із середньою земельною площею 1140 га (близько 70% загальної площі), 5022 сімейні ферми з повною зайнятістю (10 га), близько 100 тис. сімейних ферм з частковою зайнятістю (3,1 га) і 100 тис. присадибних ділянок (0,3 га). У Чехії 1197 кооперативів перетворилися на 1233 кооперативи нового типу, 39 акціонерних компаній та 59 компаній інших типів.

Кооперативи, засновані на приватній власності їх членів на землю (а також на інші засоби виробництва), не слід відносити до приватної форми власності. Вони є початковими формами колективної власності, в якій має місце поєднання приватних та колективних елементів при переважанні колективних.

Початковий етап реформування аграрних відносин відбувся і в Україні. Так, якщо на 1 січня 1990 р. не було жодного фермерського господарства, то на початок 1996 р. їх налічувалось 34 тис. Крім того, 10,8 млн. сімей користувалися присадибними ділянками, загальна площа, яких становила 3,7 млн. га (3,2 млн. га ріллі). Разом з фермерськими господарствами в особистому користуванні населення перебувало 5,9 млн. га.

Проте фермерські господарства поки що працюють гірше, ніж колгоспи і радгоспи. Так, у 1993 р. врожайність зернових у цих господарствах становила 23,5 ц/га, цукрового буряка — 244, картоплі — 108 ц/га, що на 13—18% нижче, ніж у колгоспах і радгоспах. На одного працівника при перерахунку за офіційним курсом у колгоспах і радгоспах одержано прибутку по 233 дол., а у фермерських господарствах — лише по 150 дол. Це означає, що рентабельність в останніх на 15-20% нижча, ніж у колгоспах.

Значною мірою це пояснюється слабким забезпеченням малогабаритною технікою, існуючими типами тракторів, комбайнів тощо. Їх неефективним використанням через невеликі площі землі в кожному господарстві тощо. Так, витрати на обробіток 1 га землі у фермерському господарстві зростають у 3-7 разів при вирощуванні зернових і в 5-10 разів — просапних культур. Крім того, ремонт і підтримка техніки в робочому стані вимагають від фермерів на 30-40% більше витрат, ніж у колгоспах і радгоспах. Тому є підстави стверджувати про хибність політики поспішної “фермеризації” (вона проводилася в західних областях України), яку можна розглядати як колективізацію навпаки.

З викладеного та досвіду розвинутих країн світу випливає висновок про пріоритетність колективної форми власності в сільському господарстві. Якщо, здійснюючи радикальну аграрну реформу в Україні орієнтуватися на пріоритетність приватної власності, заснованої на власній праці, то на місці кожного колгоспу або радгоспу треба створити; не менше 40 ферм (кожна з яких повинна мати господарські будівлі, бути електрифікованою, забезпеченою водою і комунікаціями тощо). Оскільки Земельним кодексом України передбачено створення ферми площею до 100 га землі, в т.ч. 50 га ріллі кількість фермерських господарств була б нераціональним витрачанням значних матеріальних, фінансових і людських ресурсів.

Створення крупних капіталістичних ферм суперечить проголошеній Президентом України та рішеннями Верховної Ради України стратегічній соціально-економічній меті — сформувати реального власника і господаря землі, першочергово задовольнити його інтереси, зробити селянина повним власником виробленої ним продукції, віддати землю тим, хто її обробляє. Такими за своїм статусом можуть бути лише дрібні ферми. Власники крупних капіталістичних ферм не обробляють землю. Але будувати стратегію, орієнтуючись на домінуючу роль дрібних фермерських господарств, — значить йти врозріз із закономірностями розвитку сільського господарства в розвинутих країнах Заходу.

Пріоритетність колективної власності передбачає глибокі перетворення власності у колгоспах і радгоспах, які, як уже зазначалося, були одержавленими і ніколи не були справжніми колективними господарствами. Початковий етап таких перетворень в Україні уже відбувся. Так, на початок 1997 р. реформовано 9176 колгоспів (98%), в більшості з них здійснено паювання землі. Переважна більшість колгоспів функціонували з правом власності кожного члена на свою частку майна (пай). Крім того, утворилася понад 1 тисяча селянських спілок та кооперативів, 148 акціонерних товариств. В основі процесу роздержавлення і приватизації лежить такий принцип: кожен член колгоспу (в т.ч. пенсіонер) має право на отримання своєї частки (паю) землі і майна відповідно до трудового стажу і розмірів землі в розрахунку на члена господарства. Селянин може також передати свій пай у колгосп, кооператив або використати його для створення ферми. У радгоспах розмір майна визначається як добуток вартості майна, що припадає в середньому на одного члена колективного господарства в області, й

чисельності працівників радгоспу. Решта державного майна приватизується працівниками радгоспу за власні кошти та приватизаційні сертифікати. Цей процес означає поєднання колективного з приватним при переважанні колективних засад, тобто колективна власність виступає основою приватної, а не навпаки. Важливим напрямом радикальної аграрної реформи є створення ефективного аграрно-промислового комплексу (АПК).

2.2. Аграрно-промисловий комплекс.

АПК — це сукупність галузей народного господарства, зайнятих виробництвом, переробкою, зберіганням і доведенням до споживача сільськогосподарської продукції. До складу АПК входять такі основні сфери: 1) виробництво засобів виробництва для сільського господарства та його виробничого обслуговування; 2) власне сільське господарство; 3) збирання, заготівля, переробка, зберігання, транспортування сільськогосподарської продукції.

Виникнення АПК зумовлене розвитком продуктивних сил народного господарства, поглибленням суспільного поділу праці, розгортанням науково-технічної революції. Впровадження досягнень НТР у сільське господарство приводить до скорочення зайнятих у цій галузі, звужує сферу сільськогосподарського виробництва. Так, якщо в середині XVIII ст. частка продукції сільського господарства у валовій продукції країн Заходу становила близько 85%, то нині у США та Англії вона становить приблизно 3%, Франції, Італії — близько 7, в Японії — 11%. Це зумовлює перехід деяких процесів до промисловості та торгівлі, до виділення з сільського господарства нових галузей, які продовжують обслуговувати його.

До першої сфери АПК входять галузі й підприємства, які виготовляють для сільського господарства техніку, електроустаткування, будівельні матеріали, добрива та отрутохімікати, комбікорми, медикаменти та ін.

Важливе місце у складі АПК посідають галузі виробничої та соціальної інфраструктури: шляхово-транспортне господарство, елеваторно-складські підприємства, зв'язок, матеріально-технічне обслуговування, житлові та культурно-побутові об'єкти. Невід'ємною частиною АПК є також кредитні установи та науково-консультативні фірми, страхові компанії, експортні об'єднання та ін.

3. Ефективність переходу до ринкових відносин в аграрному секторі України та його особливості.

Специфічними особливостями та характерними рисами сучасного стану аграрно-промислового комплексу України є такі: взаємопов'язаний АПК як ціле тільки формується; переважну частку вартості в АПК створює сільське господарство, оскільки воно ще виступає значною мірою нерозчленованим на складові, без відокремлення вироблення сільхозпродукції в чітку окрему галузь комплексу; аграрну сферу, як і все народне господарство, охопила

глибока економічна криза, в результаті чого потенціал сільського господарства і АПК в цілому використовується на третину; значна частина городніх культур вирощується на ділянках, виділених міським жителям, які вимушені займатися малопродуктивною працею, щоб вижити в умовах масового безробіття (вимушені безоплатні відпустки, невплата заробітної плати, простої підприємств державної власності тощо); повільний, дещо хаотичний, без чіткої вмотивованої програми перехід від командно-адміністративної системи до ринкових відносин в процесі невинних політичних суперечок.

У сучасній ситуації, що визначає економічний стан України, другорядних проблем не існує. Однак, без перебільшення можна сказати, що найважливішою серед них як за значенням, так і за складністю виконання є ситуацією, що склалася в продовольчому секторі економіки та навколо нього. Вирішити це завдання можна лише в комплексі, спираючись на кардинальне реформування АПК, передусім земельну реформу.

Економічна реформа у сільському господарстві передбачає формування багатокладної економіки шляхом розвитку різних форм власності та організації господарювання, утворення повноцінних суб'єктів ринкових відносин. Закон України "Про форми власності на землю" передбачає державну, колективну й приватну форми цієї власності. При цьому нові економічні форми, для існування яких визріли об'єктивні умови, мають виникати як у надрах старих форм, так і поряд з ними.

Тісний зв'язок сільського господарства із специфічним основним засобом виробництва-- землею ускладнює реформи. Вони мають проводитися певними етапами, щоб не зруйнувати виробництво, насамперед харчування людей.

На першому етапі у колгоспах і радгоспах проведення глибоких перетворень соціально-економічної структури здійснюється на основі широкого використання підряду, оренди, акціонерних кооперативних та сімейно-індивідуальних форм, запровадження колективно-пайових або пайових способів безпосереднього привласнення засобів та результатів виробництва. Сутність останніх полягає в тому, що земельні угіддя й основні виробничі фонди умовно розподіляються між членами трудового колективу (з урахуванням трудового внеску) у формі паїв, на які нараховується частина одержаного прибутку, що підвищує заінтересованість селян в кінцевих результатах праці. На основі таких форм колгоспи і радгоспи перетворені в колективні сільськогосподарські підприємства. При цьому багато питань діяльності їх, перетворення членів таких господарств на реальних власників та ін. потребують врегулювання

Колективні сільськогосподарські підприємства існують поряд з іншими формами організації сільського виробництва: сімейні форми, селянські (фермерські) господарства, самостійні кооперативи, особисті підсобні виробництва тощо. В Законі України "Про власність" підкреслюється, що всі форми власності є рівноправними, а держава створює однакові умови для їх розвитку та захисту. Матеріальна і моральна підтримка потрібна всім

суб'єктам господарювання в аграрному секторі економіки: і державним, і колективним, і селянським (фермерським) підприємствам.

Наприкінці 1994 р. з прийняттям Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" розпочався новий етап у реформуванні аграрного сектора. В Конституції України, прийнятій Верховною Радою України 28 червня 1996 р., зазначено: "Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави". Перетворення на селі почали набувати більш цілеспрямованого до ринкових відносин характеру.

Новий етап аграрної реформи передбачає, що колгоспно-радгоспні землі передаються державою у колективну власність їх членів. Далі кожен член колективного сільського господарства отримує сертифікат на право власності на земельну частку (пай) із зазначенням розміру її в умовних (кадастрових) гектарах, а також у вартісному вираженні. Земля повинна мати цінове вираження.

Створення селянських (фермерських) господарств може здійснюватись членами колишніх колгоспів і радгоспів через вилучення ними своїх паїв. На попередньому ж етапі значну частину земель було передано із колгоспно-радгоспних масивів селянським (фермерським) господарствам, засновники яких не були членами цих колективів або одержували ділянки, що набагато перевищували їх земельну частку у спільних масивах. Щодо працівників соціальної сфери села, то вони можуть реально одержати землю тільки для особистих підсобних господарств.

За умов сертифікації земельних паїв їх можна успадковувати, дарувати, продавати, здавати в оренду без контурного вилучення землі, тобто може бути зміна їхніх власників без будь-яких землемірних робіт, що дуже важливо для забезпечення цілісності та непорушності системи землеробства і сівозмін господарства. Це подібно до того, як купівля-продаж акцій не призводить до будь-яких фізичних і матеріальних змін на підприємстві -- акціонерному товаристві. Особливістю приватизації в АПК є участь сільських господарників в акціонуванні переробних підприємств, яким вони поставляють сировину.

Важливим є використання світового досвіду. У країнах з розвинутою соціально орієнтованою економікою кожен підприємець відшукує свою нішу господарської діяльності, яка б вдало вписувалась у загальний бізнес. У сучасних умовах формування АПК альтернативними сегментами діяльності сільськогосподарських колективних підприємств можуть бути такі, що доповнюють основне виробництво, яке склалося в них раніше: переробка сільськогосподарської продукції, матеріально-технічне постачання, реалізація продукції, виробництво будівельних матеріалів тощо. Подібна система організації основного виробництва і допоміжних виробництв, у тому числі через спеціалізацію і кооперування в системі АПК, як колективних, так і фермерських господарств, безумовно, усуває багато суперечностей, що виникають між окремими суб'єктами в аграрному секторі економіки. При

цьому ринкова економіка розкриває широкі можливості для розвитку підприємництва. Однак було б неправомірним зводити його до малого та середнього бізнесу. Доцільно використовувати колективні сільськогосподарські підприємства, надавши їм можливість реформуватися в умовах демократичної ринкової економіки, при широкій господарській автономії та належних конкурентних механізмах між різними економічними укладами.

Важливе значення для підприємця мають можливість самостійно вибрати спеціалізацію (з урахуванням умов господарства), визначати перспективу й економічно ефективну структуру посівних площ та виробництва в цілому, включаючи розвиток підсобних підприємств і обслуговуючих цехів, а також право розпоряджатися виготовленим продуктом, свобода вибору партнера, договірних взаємовідносин із суб'єктами ринку, вільний вибір форм організації і оплати праці. Без цього ні приватна, ні колективна власність не зробить селянина повноцінним господарем. Практика розвинутих країн (Японії, США, Франції, Німеччини) свідчить, що успіх у господарській діяльності забезпечує не форма власності, а підприємець, якого спонукає до якісної праці конкурент.

Основним поточним завданням аграрної політики нині є зупинення негативних процесів у цьому секторі економіки та забезпечення умов для нарощування виробництва сировини і продовольчих ресурсів. У зв'язку з цим на сучасному етапі проведення аграрної реформи особливо потрібне наукове, правове, методичне, фінансове, інформаційне і матеріально-технічне забезпечення її. В цьому запорука успіху реформи, оскільки альтернативи їй немає, вона має здійснюватись в інтересах селян і самими селянами.

Щодо продажу земельних ділянок в краї в цьому, включаючи міста, селища тощо, то продаж їх здійснюється підприємцям, що займаються несільськогосподарською діяльністю (під будівлі, сферу обслуговування тощо).

Заклучення

Майбутній шлях розвитку АПК України можна розглянути на прикладі АПК розвинутих країн. АПК розвинутих країн Заходу включає від 20 до 30% всього працездатного населення, його кінцева продукція — це результат взаємодії галузей усіх трьох сфер міжгалузевої кооперації. Оптимальне співвідношення вартості продукції цих сфер АПК становить 25—30%; 10—15%; 50—55%, а кількість зайнятих — від 20 до 35%. Роль первинної виробничої ланки в сільському господарстві цих країн поступово переходить від фермерських і селянських господарств до крупних капіталістичних ферм, аграрно-промислових об'єднань та агрокорпорацій. Набуває поширення також кооперація фермерських господарств, які об'єднуються у збутові, споживчі, кредитні спілки, кооперативи для забезпечення виробничих послуг, спільного використання та ремонту техніки та ін.

Оскільки окремим фермам і навіть сільськогосподарським коопераціям придбати всю необхідну техніку неможливо, а часто й економічно не вигідно, в розвинених країнах світу набуло поширення сервісне інженерно-економічне забезпечення з боку технічних центрів крупних машинобудівних фірм, дилерських підприємств (які є економічно або юридично незалежними). Так, до послуг дилерських підприємств у США, Канаді, Великобританії та інших країнах вдаються від 70 до 90% фірм — виробників сільськогосподарської продукції.

Найрентабельнішими в діяльності таких дилерських підприємств є оренда і прокат сільськогосподарської техніки. В Німеччині, Швеції та Скандинавських країнах сервісне інженерно-технічне забезпечення ферм здійснюється через технічні центри. У Франції, Італії, Великобританії та інших країнах поширені кооперативи для спільного використання сільськогосподарської техніки. В аграрно-промисловому комплексі розвинутих країн світу практикується продаж фермерам машинобудівними фірмами техніки у кредит і постачання фермерами сільськогосподарської продукції у магазини.

Враховуючи це, при виробленні та реалізації аграрної політики в Україні помилково робили ставку лише на створення фермерських господарств, на домінування приватної власності. Адже аграрно-промислові об'єднання (як основна форма економічних зв'язків в АПК) здійснюють спеціальний випуск продукції рослинництва і тваринництва, займаються її первинною обробкою і зберіганням, вступають у виробничу кооперацію з постачальниками промислової продукції для сільського господарства.

Держава активно регулює діяльність АПК через механізм цін, оподаткування, кредитну політику, надання субсидій для сільського господарства, шляхом заохочення експорту сільськогосподарської продукції та ін. Слід звернути особливу увагу на зберігання, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції (в Україні через погане зберігання втрачається близько 25% всієї продукції).

При проведенні аграрної політики урядовим структурам необхідно перейти від обіцянок підтримки сільського господарства до вжиття реальних заходів для відродження села, яке повинно стати основою національного відродження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Основи економічної теорії: політекономічний аспект* / Г.Н. Климко, В.П. Нестеренко, В.П. Каніщенко, А.А. Чухно та ін. — К: Вищ. шк., 1997.
2. *Макконел К.Р., Брю С.Л. Економікс.* — К.: Хагар-Демос, 1995.
3. *Економіка зарубіжних країн* / За ред. А.С. Філіпенко, В.А. Вергуна та ін. — К: Либідь, 1996.
4. *Поль Самуельсон. Економіка.* — Львів: Світ, 1993.
5. *Основи економічної теорії* / За ред. С.В. Мочерного. — К.: ВЦ Академія, 1997.